

Димитър ДИМИТРОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)

ХРИСТИЯНСТВОТО СРЕД БЕСИТЕ В КЪСНАТА АНТИЧНОСТ: ИЗВОРИ, ФАКТИ, ПРОБЛЕМИ

CHRISTIANITY AMONG THE BESSI, IN THE LATE ANTIQUITY: SOURCES, FACTS, PROBLEMS

The present article is devoted to the historical fate of the Thracian people in Late Antiquity with focus on the process of Christianization among them. The first part deals with the development of the denomination *Bessi*, which in Late Antiquity embraced all the Thracian population south of Danube, existing interchangeably with the ethnical notion of *Thracians*. Many names of Thracians/*Bessi* were preserved for people usually included in the military and administrative system of the Later Roman and Early Byzantine Empire. The last usage of *Bessos* as an ethnical notion was connected with events as late as the early 8th century. There is enough evidence to support the existence of Thracian/*Bessic* speaking population in the Balkans in that period.

Secondly, I turn my attention on the Christianization of the Thracian and other Balkan ethnic groups in Late Antiquity with stress on the figure of Nicetas of Remesiana. Notwithstanding some modern speculations on his identity, he was a Christian missionary in the Balkans, Roman politically and culturally, who spread the new religion among the population south of Danube, his main language being Latin. We could hardly point his aboriginal language.

Thirdly, I present sources, which indicate the existence of a *Bessic* language, used in liturgy in the Balkans as well as among the monasteries of the Holy Land. A source-based analysis demonstrates that it could not be the Vulgar Latin, neither Georgian nor some other language, but most probably a kind of Thracian used for liturgical purposes.

Key words: Thracians, *Bessi*, Christianity, Late Antiquity, *Bessic* language.

Бесите са едно от най-известните тракийски племена, които в древността обитават горното течение на река Марица и района на Западните Родопи. В древните извори те са представени като войнствени и размирни, но и като традиционни почитатели и пазители на храма на Дионис. Завладяването им е трудно и коства много усилия на римската власт и нейните тракийски съюзници. То води и до тяхното разселване, включително и на север от Стара планина – Овидий споменава за беси край Томи, наред с гетите, савроматите и редица други *варварски* народи¹. При това бесите са известни рудари, които добиват злато – този техен образ се запазва с пълна сила в периода на Късната античност². Подчертава се още грубият им и свиреп нрав, но и тяхната издръжливост – за Амиан Марцелин бесите са най-суровото от всички тракийски племена, а за Павлин Нолански те са по-сурови

дори от тамошния студ³. В случая става дума за устойчивост на един топос – като войнствени противници на Рим те са представяни в качеството им на размирни субекти, а Страбон твърди, че те били наричани разбойници дори от самите разбойници⁴.

Проблемът за идентичността (включително именната система) на траките през Късната античност не е нов, нито пък сведенията за разпространението на християнството на Балканите през периода IV–VI век. За бесите пише още възрожденецът Стефан Захариев, представяйки ги романтично, в духа на епохата и противно на древния топос, като по-учени и образовани от своите съплеменници, без кумири или капища⁵. Двайсетият век свидетелства за новия, вече академичен интерес към тракийската и в частност към беската древност. Най-систематизирано са представени проблемите в статията на Г. Кацаров от 1924 г. и монографията на В. Бешевлиев от 1965 година⁶. В резултат на събраните данни и публикации вече едва ли трябва да представяме балканската Късна античност като „някаква тъмна завеса, която обгръща и закрива тукашните земи в течение на няколко столетия“⁷. Въпреки това в последно време се появили много спекулации по темата за сметка на сериозното научно представяне на източниците, тезите и необходимия анализ. С настоящата статия аз си поставям скромната задача да припомня или представя в нова светлина някои позабравени източници, да включа нови, да анализирам употребата на названието и образа на бесите в късноантичната и ранновизантийска традиция и да се опитам да проследя процеса на тяхното християнизирание с особен акцент върху разпространението на монашеството и възможността за възникване на нарочен богослужебен език.

Траки и/или беси

Славата на траките като добри войници се запазва и в Късната античност. *Descriptio totius mundi et gentium* определя траките като храбри и изкусни във военното дело⁸. Те участват, включително и със свои съединения, в римската и ранновизантийска войска, както разбираме от сведенията на Йоан Лидийски, Прокопий Кесарийски, Йоан Малала и Теофан. В *Notitia Dignitatum* са запазени както наименованията на кохорти и помощни части на траки, мизи, даки, илири и други около 400-та година, така и символите на отделните дворцови помощни части (*auxilia palatina*), между които и траки със собствен символ-герб (лъв), наред с даки, скити, тервинги, далмати и прочие⁹. Тези елитни военни части са били създадени на етническа основа, макар после да били попълвани и от други етноси в определените територии. В отделни случаи се споменава и по-конкретното племенно название *беси* за хора, зачислени във военните поделения. Цитирайки по-стари източници, Йоан Лидийски споменава в *За управлението* за трибалите и бесите като новобранци в римската войска¹⁰. Прокопий, който в *За войните* нееднократно пише за тракийски части в ромейската войска по времето на Юстиниан,

разказва на едно място историята за предателството на беса Буркенций по време на готските войни в Италия, заради което той бил наказан с изгаряне¹¹. Йоан Малала пише за наличието на скити, готи и беси във войската на императорите Анастасий (491–518) и Юстиниан Велики, а тази информация (за готи, беси и други тракийски народи/племена) потвърждава и Теофан във връзка с кампанията срещу персите от 505 г.¹² Много императори от III до VI век произхождат от балканските провинции, между тях тетрарсите Максимиан, Констанций Хлор, Галерий и Максимин Дая (или Даза – тракийско име). Във *Враг на брадите (Мисопогон)* император Юлиан определя в един саркастичен контекст произхода си и този на династията на Константин Велики от „грубите и селяшки мизи“¹³. Йорданес в *Римска история* разкрива произхода на император Лъв I (457–474) от племето беси и това е едно от прозвищата, с които е останал в историята. Това сведение се потвърждава от Малала и Теофан¹⁴. Вероятно от тракийски произход са още предишният император Маркиан (450–457), военачалникът Дионисий от V век (у Приск), бунтовният пълководец Виталиан, както и военачалникът на Юстиниан – Велизарий, родом от град Германия (дн. Сапарева баня). Малала определя императорите Юстин I и Юстиниан като траки – нещо, което повтаря и *Пасхалната хроника* от VII век. Прокопий обаче ги нарича илирийци по род, а по идентификацията на споменатите селища Ведериана и Таврезиум още не е произнесено окончателното решение¹⁵. Евагрий определя като траки по род император Тиберий II Константин (виж и Теофан) и военачалниците на Маврикий – Коментиол и Йоан Мистикон. Теофилакт Симоката нарича тракиец военачалника Каст, а Йоан Антиохийски – императора узурпатор Фока¹⁶.

Късноримските и ранновизантийски извори са ни оставили имена на хора от тракийските предели, които са служели във войската или са заемали място в администрацията. Още по времето на Константин Велики *дукс* на Египет, Тиваида и двете Либии е Валерий Рометалка (Valerius Rometalca)¹⁷. През 365 г. един трибун с подобно (вероятно идентично) име Румиталка (Rumitalca) се присъединява към узурпатора Прокопий¹⁸. Като безспорно тракийски можем да определим срещаните се в изворите имена на: братята Куцес и Бузес (друго четене – Кукас и Бузас), началници на войските в Ливан по време на персийските кампании на Юстиниан; Куцес се нарича и синът на бунтовния пълководец Виталиан; Бораид се нарича един от телохранителите на Велизарий, а същото тракийско име носят още син на трибун и общар от Адрианопол, презвитер от Сердика и *букеларий* в средата на VI век; тракийско е името на Кутилас, който участвал във войската на Велизарий в Италия, както и на Гудилас (може би вариант на Кутилас, у Малала се среща и името Годилас) начело на илирийската конница, пак в Италия. Бесас (може би име-етноним?) началствал над арменските части в Лазика, където били изпратени с войска Бенил и Бузес от Тракия. Очевидно името Бузес е разпространено – ние обаче не знаем дали Бузес, бивш консул и военачалник, споменат в *Тайната история* на Прокопий като противник на императрица Теодора и изпитал нейния

гняв, е идентичен със споменатия военачалник в Лазика или с началника на войските в Ливан, но във всички случаи е бил близък на Велизарий, който по това време също изпада в немилост¹⁹. Драматична история за друг един Бузес, храбър войник и герой, превърнал се по неволя и заради отмъщение в предател, ни разказва Теофилакт Симоката във връзка с аварските нашествия на Балканите на границата между VI и VII век²⁰. Не съвсем ясен е произходът на името на беса Буркенций и на копиеносеца-тракиец Барбатион, споменати от Прокопий, както и на известния военачалник Велизарий²¹. Сред хората, споменати изрично като траки или произхождащи от Тракия, мнозина носят латински, гръцки или универсални християнски имена, като Либеларий, Флоренций, Руфин, Марин, Виталиан, Коментиол, Химерий, Херодиан, Теодосий, Приск, Мавър, Петър, Павел, Соломон, Йоан и др.²² Тъй като в периода IV–VI век диоцезът Тракия (т.е. голяма част от старите римски провинции Тракия и Долна Мизия) има пъстър етнически състав, прошарен допълнително от придошлите германски, ирански и хунски племена, не е за учудване наличието на хора от Тракия с не-тракийски по произход имена. Такъв е Рекитанг, военачалник от Тракия, споменат от Прокопий, който носи германско име и вероятно е гот или гепид по произход. Заедно със споменатите Бенил и Бузес, в Лазика били изпратени начело на своите съединения Одонах и Вавас, както и херулът Улигаг. Одонах носи германско име и вероятно е начело на готска военна част, а името Вавас (или Бабас) е с неясен произход – може да е хунско или тюркско. Любопитен е случаят с гота Бесас. Прокопий пише, че готите Годидискъл и Бесас, които участвали в източните кампании на Анастасий, били от онези готи, които не последвали Теодорих (Амал), а останали на Балканите²³. Този Бесас е най-вероятно идентичен с военачалника, който воювал в Италия, а по-късно бил изпратен да началства над арменските войски в Лазика²⁴. В случая имаме работа с гот, който носи име, което би могло да е тракийско, при това обвързано с етноним, като част от процеса на акултурация на различните етнически общности на Балканите в онези смутни времена. Същото се отнася и до името Сита(с) (също Зитас и Цитий), което е тракийско – среща се в надпис от I век сл. Хр. През VI век това име носи гот, военачалник във войската на Юстиниан, при това женен за по-голямата сестра на императрица Теодора²⁵.

С течение на времето се забелязват следните тенденции в използването на термина *беси*. На първо място, споменът за племето беси и тяхната запазена, поне частично, идентичност дават възможност и основание името *беси* да се превърне в топос и символ било на рударския им занаят (наред с далматите в Илирик и галейците в Испания), било на тяхната свирепост, суров и див нрав, дори разбойничество и жестокост. Наложеният топос постепенно покрива по-голям ареал от тракийското етническо пространство. Без да се забравя напълно тяхната племенна обособеност (дори у Теофан има спомен за делението сред тракийските племена), бесите постепенно се превръщат в синоним и обобщаващо название на трако-мизийските племена. Гранична в това отношение е употребата на етнонима

у Павлин Нолански около 400-та година – идеята за войнственото племе и неговите планински обиталища вече звучи като символ на балканското трако-мизийско население въобще, обърнато в християнството и сменило нрава си чрез мисионерското рвение на Никита Ремесиански. В *Гетика* Йорданес обяснява, вече през VI век, че Дунав се наричал Истър на езика на бесите – в случая се има предвид тракийският език като цяло. Друг е въпросът дали става дума за нова езикова и литературна норма или, което е по-вероятно, за старите тракийски диалекти²⁶. Когато Малала пише за беси във войската на Анастасий, наред с готи и скити, той използва взаимозаменяемо понятията *траки* и *беси*. Тази тенденция се развива в по-късния византийски период. През XI век Кекавмен обяснява произхода на власите с даките и бесите, които някога обитавали земите около Дунав и Сава, но след това се разпръснали из Епир, Македония и Елада. В случая византийският автор също използва названието *беси* като общо за траките и мизите.

Последното споменаване за бес на висок пост е от началото на VIII век. Теофан ни съобщава, че по време на бурните събития от 710–711 година император Юстиниан II Ринотмет изпратил общо три експедиции срещу разбунтувалите се жители на Херсон, които издигнали за василевс арменец Фелипик Вардан. Третата експедиция била ръководена от патрикия Мавър, когото Теофан изрично обявява за бес (*Μαύρον τὸν πατρίκιον τὸν Βέσσοι*). Мавър заемал висок пост, носел една от висшите титли във Византия по това време и имал сериозни връзки в Константинопол, включително и по семейна линия. След неуспешен опит да завладее Херсон, Мавър преминал на страната на Вардан и неговият флот участвал в свалянето и убийството на носоотрязания император и неговия син Тиберий (379.17 – 380.29)²⁷. Колкото и да е изкусително, нямаме сериозни основания да идентифицираме този пълководец с Мавър, сътрудника на Кубер, на когото е отделено внимание в *Чудесата на св. Димитър Солунски* и който, макар и издигнат за началник от императора, вероятно през последното десетилетие на VII век, след това бил заточен да живее „в предградията под стража“ (ГИБИ II, 158–65). Във всички случаи не е изключено сред завлеченото от аварите „ромейско“ население, смесено с българи и авари, което дава началото на „Куберовия народ“, да е имало и много хора с тракийско самосъзнание или говорещи тракийски (*бески*) език.

Балканската Късна античност свидетелства за една същинска мелница на етноси и култури, в резултат на което реалностите и термините за нас се размиват и отразяват като в криво огледало, което значително затруднява историческото познание. Ситуацията се усложнява и от налагащите се в Късната античност регионално-административни названия, които вече не отчитат задължително етническият произход на население, твърде смесено и частично е изгубило своята етническа идентичност за сметка на имперската. Така траки са вече и хора от диоцеза Тракия, включително заселените там хора от германски, ирански или хунски произход, но също и хора, чийто първи език е латински или гръцки. В този смисъл често се

използват и названия, произхождащи от другите по-стари или по-нови административни единици, като Илирик, Панония, Дакия, Мизия, Македония или Дардания. Като временно заключение можем да кажем, че названието *беси*, макар и да не е изгубило съвсем първоначалното си значение на конкретно племе, с течение на времето в Късната античност и през византийския период се налага като универсален етноним и общо наименование на трако-мизийските племена, наред с останалите по-общи и все по-изпразващи се от съдържание названия, като даки и илири. Названието траки не изчезва съвсем, но се използва в двоен смисъл – и като етническо название, до голяма степен препокриващо се с понятието беси, но също и като регионално-административен термин, обозначаващ хора, които произхождат от или обитават тракийския диоцез. Тъй като не е провеждана насилствена и целенасочена романизация, нито елинизация, тракийското население запазва частично своя език и историческа памет, и то не само в планинските райони, както се смяташе по-рано, а в един по-широк ареал²⁸. Като имаме предвид многото траки (*беси*), които заемат високи постове в източноримската йерархия и дори сядат на императорския трон, все по-трудно днес бихме могли да се съгласим с констатацията, че „тракийското възраждане“ в късноантичната и ранновизантийска епоха трябва да се разглежда единствено в лицето на безименната селска маса, задушена и унищожена от славяните²⁹. Може да се смята за преодоляна и друга популярна някога теза – че днешните български земи са били напълно обезлюдени и едва ли не превърнати в пустиня към момента на настаняването на славяните и (пра)българите³⁰. Свидетелствата обаче сочат към това, че дори през ранния VII век тракийският етнос не е бил напълно асимилиран и е пазел своя език и именна система. Последното споменаване на бес (т.е. тракиец) на висока служба ни препраща дори към ранния VIII век. Сега предстои да видим дали християнството и новият богослужебен език утвърждават или не етническата терминология и процеса на (само)идентификация.

Християнството сред бесите: Никита от Ремесиана

За покръстването на *бесите* (т.е. траките) пишат Йероним и Павлин Нолански. В едно свое писмо Евсевий Йероним отчита с възторг разпространението на християнството сред много народи по света, включително и сред „дивите беси“, които, наред с други облечени в кожи народи, „превърнали своето съскане в сладка песен за Кръста“. В поема XVII, написана между 398 и 400 година, Павлин Нолански отдава почит на своя приятел Никита Ремесиански, който посредством мисионерска дейност, с много труд, усърдие, смирение и красноречие, разпространил Христовото слово сред суровите балкански племена, като бесите, даките, скитите (вероятно се имат предвид хуните) и гетите (т.е. готите)³¹. Павлин се запознава с Никита по време на посещенията на последния в Нола през 398 г. във връзка с честването на паметта на св. Феликс и споменава своя приятел още веднъж, в

поема XXVII по утвърдената номерация. Кой е Никита Ремесиански? Този въпрос наистина звучи странно, като се има предвид, че основните изследвания, посветени на тази личност, са публикувани на границата между XIX и XX век, а дейността му е свързана пряко с християнизиранието на балканските земи в Късната античност. Никита е роден през 30-те години на IV век и умира ок. 414 г. Произхожда от провинция Средиземна Дакия и става епископ на гр. Ремесиана (дн. Бела Паланка). Генадий Марсилски го назовава „Niceas (sic) Romatiana civitatis episcopus” и му приписва авторството на две произведения: *Наставление към катехумените (competentes) преди светото кръщение* (в шест книги) и малък опус за грехопадението на една девица (*Ad lapsam virginem libellus*)³². Това е почти всичко, което знаем за този своеобразен апостол на балканските народи в Късната античност. През Средновековието и Новото време неговите творби са приписвани ту на Амброзий Медиолански, ту на Никита Аквилейски (вт. пол. на V век) или Никеций от Трир. Дори в първия том на ЛИБИ авторите са в плен на това объркване, защото посочват в бележка Аквилея като родното място на Никита. В текста обаче се споменава „близкото до родината ти Скупи”, а районът на днешно Скопие е доста далеч от Аквилея, но близо до Ремесиана, вероятно роден град на светеца. В последните малко над сто години запазените фрагменти са свързани с Никита Ремесиански благодарение на сведенията на Генадий Марсилски и Флавий Касиодор и на усърдието на малка група изследователи. Основавайки се на сведения на Павлин и Йероним, Дом Морин му приписва и авторството на някои популярни в католическата Църква химни, между които и известният *Te Deum*, свързан традиционно с миланския архиепископ Амброзий – за първи път той излага това становище в *Revue Bénédictine*, брой XI от 1894 г. (с. 49–77, 345–377). През 1897 той публикува и “*Epistola ad virginem lapsam*” в брой XIV на *Revue Bénédictine* от 1897 г. (с. 193–202). Повечето изследователи приемат авторството на Никита Ремесиански³³. Никита е автор и на вариант на латинския *Символ на вярата*, който заляга, наред с Аквилейския, Равенския, Торинския и Испанския в основата на бъдещия универсален католически *Символ*³⁴. За съжаление в редица популярни издания, сайтове и енциклопедични справочници Никита е представен откровено пропагандистки, като доминира или криворазбраният национализъм, или невежеството, а понякога и двете. Никита е *дакийски* епископ, доколкото произхожда от и е епископ в Средиземна Дакия, която по онова време включвала най-общо земите между София, Кюстендил и Ниш. В резултат на Диокелциановите и Константинови реформи името *Дакия* е дадено и на един от големите диоцези на префектура Илирик, включвайки провинциите Средиземна и Крайбрежна Дакия, Горна Мизия, Дардания и Превалитана, с главен град Сердика. Всъщност Ремесиана е под църковната юрисдикция на Сердикийския архиепископ. Павлин Нолански споменава и даките край Дунав като обект на неговата мисионерска дейност, което дава основание Никита да бъде светец-покровител на Румъния днес. Представянето му обаче като дакиец в смисъл на прото-румънец е силно опростенческо и не

отчита реалностите на Балканския полуостров тогава. Крайбрежна и Средиземна Дакия са сформирани след ликвидирането на провинция Дакия от Аврелиан през 70-те години на III век и в тези земи на юг от Дунав са прехвърлени войски и население, но етническата картина на тези земи си остава достатъчно пъстра. Не само наследниците на даките на юг от Дунав, но и голяма част от местния елит говори латински, гръцки или и двата езика, без да е задължително тези хора да са забравили родния си говорим език.

Представянето на Никита като „гръцки епископ” е също крайно подвеждащо, защото то анахронистично прехвърля към Късната античност реалности от по-късна епоха, когато имаме противопоставяне между католическата и „гръцката” православна Църква. Никита е ‘православен’ в смисъл, че е срещу ересите и еретиците, разпространени по негово време. Неговият основен език е латинският, а връзките му със Западните Балкани и Италия са най-силни – неслучайно поздравените съчинения на този балкански мисионер са приписвани по-късно на западни автори, между които и свети Амброзий. Латинският е бил популярен сред „скитските” монаси (от провинция Малка Скития), като разбираме от деянията и писанията на някои представители на тази своеобразна „скитска школа”, между които Йоан Касиан, Йоан Максенций, Дионисий Мали и редица други. Благодарение на разработената в началото на VI век *теонахитска доктрина* „скитската школа” успява да отговори на монофизитизма, подпомагайки преформулирането на постникейската ортодоксия. Дионисий Мали е останал в историята и с изчисляването на годината на раждането на Христа (вероятно грешно), с което започва налагането на ерата *Anno Domini* в латинския християнски свят. За нас е важно, че тези монаси от днешна Добруджа, независимо дали са представители на местното население или намерили убежище за съзерцание ревностни християни от други кътчета на обширната империя, са в постоянен контакт с Константинопол и Рим, а основният им „работен” език е латинският³⁵.

По разбираеми причини трябва да отречем и спекулациите за славянски я произход на Никита от Ремесиана – той не е и не би могъл да бъде славянски епископ на Балканите през IV век. При това Павлин Нолански споменава, че Никита научавал непросветените варвари „да повтарят името на Христа с римска реч” (*Orbis in muta regione per te/barbari discut resonare Christum/corde Romano..*). С други думи, Никита е балкански свещеник и мисионер от IV век и независимо от етническия си произход (тракийски, дакийски или някакъв друг) той е *римлянин* в политически и културен смисъл и ревностен християнин, като основният му език вероятно е латинският, който в тази епоха е по-разпространен от гръцкия в Западните и Централните Балкани, както и в Дунавския регион.

Християнството сред бесите: проблемът за беския език и богослужение

Нека сега обърнем внимание на сведенията за християнството сред траките (*беси*), за монашеството, езика на култа и литургията. Ключово за християнизацията на траките се оказва времето между късния IV и ранния V век. Към второто или третото десетилетие на V век се отнася разказът на историка Олимпиодор за намерените статуи в Тракия (в района на Западните Родопи или западната част на Горнотракийската низина) – управителят на диоцеза Тракия установил от местните жители, че става дума за свещено място (*История*, 27). Очевидно свещеният комплекс вече не е бил използван, но местното население е знаело за него. Разбира се, християнизацията не е еднократен процес и голяма част от местното селско население пази своите езически вярвания и обичаи много дълго време. Сериозната и дълбока християнизация е продукт на градската среда. При това представители на тракийския етнос вече се издигат не само във военната и административната, но и в църковната йерархия. В средата на V век, по времето на император Лъв I, епископът на Одесос носи тракийското име Дизас (или Дитас). Дяконът Бесула (*Bessula*) служи при епископа на Картаген, а някой си Марцелин, презвитер във Верчели в Северна Италия, бил родом от земята на бесите (*Bessorum in partibus ortus*). Тракийското име Вораидес (Бораид) носи презвитер от надгробен надпис от Сердика³⁶. Както се вижда от посочените сведения, траките са заемали постове в църковната йерархия, без това да е водело задължително до изгубване на идентичността, до „безпамятна“ елинизация или романизация. Нещо повече, тракийският език е бил използван не само в тясна битова среда, а се оформя като един от литургичните езици. Този въпрос, разбира се, е предизвикал най-оживените дебати. На първо място, доколко достоверни са сведенията на Йоан Златоуст за съществуването на *Biblia Bessica*? В осма хомилия, датирана през 399 г., известният константинополски патриарх илюстрира победата на християнството с бързината на неговото разпространение сред различни народи. След риторичния и ефектен въпрос „Къде са сега последователите на Платон и на Питагор, и онези в Атина? А къде са рибарите и производителите на палатки?“, Йоан Златоуст продължава: „Не само в Иудея, но и на езика на варварите днес чувате (Словото), което просиява по-ясно от слънце. Скитите, траките, савроматите, маврите, индийците и тези, които обитават най-отдалечените места във вселената – всички те обръщат на собствения си език, размишлявайки философски върху изреченото“ (*PG* 63, col. 500-501). Противниците на възможността за съществуване на преводи на поне части от Св. Писание на езика на траките обикновено подчертават характерната за късноантичните и ранновизантийски автори риторическа хипербола³⁷. Без да отричам нейното наличие, което характеризира по принцип високата гръкоезична литература от този период, аз бих искал да подчертая конкретната информация, съдържаща се в това заявление на константинополския

патриарх и знаменит проповедник. Траките са споменати изрично, наред със скитите, сарматите, маврите и индийците. В края на IV век под скити се разбират готите или хуните, тъй че двата термина – готи и скити, биха могли да бъдат взаимозаменяеми, като вторият е повече литературно-риторичен. Но дори и да става дума за появилите се в Източна Европа хуни, готите са винаги на ум у Йоан Златоуст, а и самата хомилия е свързана с разпространението на християнството и църковната организация сред готите, които в резултат на дейността на епископ Улфила имат своя писмена система и превод на част от Св. Писание на готски език. Контактите с хуните и сарматите, главно военни и политически, предполагат и по-тесни културно-религиозни връзки, което се отнася и за маврите – под този термин Йоан Златоуст би могъл да има предвид както жителите на Северна Африка, така и арабските племена в Близкия Изток, като първата възможност е все пак по-вероятна. Под индийци (Ἰνδοί) трябва да разбираме жителите на Южна Арабия, сред които християнството прониква след мисиите на Теофил Индиец в средата на IV век, ако не и по-рано³⁸. В Южна Арабия се използва сабейската писменост и език, които са се употребявали за литургични нужди наред с етиопския (ге'ез), който прониква заради силното политическо и културно-религиозно влияние на Абисиния над тези земи. В тази „компания” от примери използването на тракийския език в богослужението или поне за някои проповеди въобще не звучи невероятно. Един съвременник на Йоан Златоуст – известният богослов Григорий Нисийски, в словата срещу Евномий също нарежда траките, заедно с гърците, римляните, сирийците, медите, кападокийците, маврусиите, скитите и египтяните, като хора, които говорят своя език и изразяват важни за осмислянето на вярата понятия със свои думи (PG 45, cols. 1045–1048). По всичко изглежда, че на Балканите християнството е било проповядвано на тракийски език, наред с латинския, гръцкия и готския, което обаче не предполага задължителното наличие на „беска Библия”. В много случаи на християнизация сред определени етнически групи се извършват преводи на най-важните текстове от Св. Писание, на молитви и химни, които са се използвали в богослужението успоредно с друг доминиращ език, каквито на Балканите са гръцкият и латинският.

Езикът на бесите и беската литургия се споменават няколко пъти във връзка с дейността на поклонници и монаси от тракийския произход в Палестина и Синай. Присъствието на бесите-монаси в Близкия Изток е факт, който може да разшири нашите представи за разпространението и вкоренеността на християнството сред траките в периода между IV и VII век и да осветли проблема за наличието или отсъствието на писмен език на бесите. И траките (*беси*), наред с представители на други народи, тръгват към Светите земи на поклонение или своеобразен религиозен туризъм. Някои остават, призвани от повика на „пустинята”, като отшелници или в монашеските общности (лаври и киновии), главно в Палестина и Синай. Тази общност е разнолика и разноречива още по времето на Йероним в късния IV и ранния V век. В някои от тези монашески общности откриваме и *беси*

(траки). В манастира на преподобния Теодосий Киновиарх (поч. 529) в Палестина се служи на арменски, гръцки и бески, според неговия биограф Теодор от Петра. Манастирът е основан на място в Иудейската пустиня, близо до Мъртво море, което носи името Котилас (или Кутилас), от тракийски произход. За това място споменава и Кирил от Скитополис в *Житието на св. Евтимий*. Не е изключено в по-ранна епоха там да е имало скит на тракийски отшелник с това име, доколкото Котилас е регистрирано лично име сред траките. В житието на Теодосий Киновиарх е посочено, че светецът наредил да изградят в манастира четири църкви, от които едната съборна, а останалите три били отделени за гърците, арменците и *бесите* – за последните е изрично посочено, че отдават молитви към Всевишния на родния си език³⁹. В съборната църква се събирали всички на големите служби и празниците, за да служат общо на гръцки език. Кирил от Скитополис също подчертава обичая да се служи на различни езици в лаврата на св. Сава, което създавало и проблеми – светецът, например, задължил арменците да изпълняват определени химни само на гръцки език, за да не изпаднат в Евтихиевата ерес (т.е. монофизитизма) и да не я разпространяват сред арменската общност. Анонимният поклонник от Плаценция (дн. Пиаченца в Северна Италия) посещава Света гора Синайска около 570 г. и среща там трима отци, които имат познания едновременно по латински, гръцки, сирийски, коптски и бески, както и много преводачи от и на отделните езици.⁴⁰ Любопитен факт ни разказва и Кирил Скитополски в *Житието на св. Сава*. По време на оригенистките спорове в средата на VI век в Йерусалим и околностите му започва същинска гражданска война (δημοσίον πολέμου). Бесите от манастирите край Йордан (οἱ Βέσσοι τοῦ Ἰορδάνου), заредени с божествено рвение, се отправят към Светия град, за да помогнат на воюващите православни. Броят на монасите-оригенисти обаче е голям и православните се скриват в един *ксенодохион* (страноприемница за поклонници, бедни и болни), обградени от враждебна тълпа. Един бес на име Теодул, много силен и смел, успял сам да отблъсне приблизително 300 от враговете, но впоследствие починал заради многото получени удари и хвърлени камъни (193.24–194.12). Този епизод е интересен, доколкото показва ясната позиция на бесите от манастирите и скитовете край река Йордан в полза на официалната константинополска православна доктрина срещу различните, определяни като еретически вероизповедания, между които оригенизмът и монофизитизмът. Вероятно това е една от причините бесият да бъде толериран в манастирите на известни отци и защитници на православиято, без да буди съмненията, които неминуемо преследват монасите арменци, например⁴¹. Бески манастири са били допускани и в столицата – на събора в Константинопол през 536 г. един от подписалите се е Андрей, игумен на манастира на „Богородица и приснодева Мария на бесите“⁴². Последното съобщение за манастир на бесите в Палестина, в близост до река Йордан, е на Йоан Мосх, който пише за Шубиба (Сувиба на гръцки) на бесите и Шубиба на сирийците като два манастира, разделени по етническия си състав и богослужебния език⁴³.

И на основата на тези сведения спекулациите на тема „беси” продължават. Бидейки все още историческа енигма, бесите-християни са като неясно наследство, над което се нахвърлят мнозина, без да имат ясни, а понякога и никакви основания. В миналото много историци и лингвисти, начиная от Томашек, се опитваха да изкарат бесите прото-румънци, а техния език – простонародния балкански латински език. Но в източниците езикът на бесите е ясно отделян от латинския, при това не само от официалния държавен език на римската власт, но и от латинския на близкотоизточните монаси. Как иначе авторът на *Итинерария от Плаценция*, чийто роден език е латински, би разграничил ясно латинския от беския, а в процеса на изреждане между тях би поставил гръцкия, сирийския и египетския (т.е. коптския)? Тезата за плътно романизираните беси е отхвърлена ясно и аргументирано още от Бешевлиев през 60-те години на XX век. След Втората световна война се появява и „нова мода” – бесите в Близкия Изток да се отъждествяват с грузинците. Тезата се развива, разбира се, от грузински изследователи, но понякога е подкрепяна и от други. Всички защитници на идентификацията между беси и грузинци изхождат единствено от презумпцията, че бесите са сравнително многобройни в палестинските и синайски манастири. А щом са многобройни и ние не знаем какви са, единствено остава да са грузинци?!⁴⁴

В заключение бих казал отново, че при един обективен и непреднамерен анализ свидетелствата насочват към наличието ако не на литературен, което е малко вероятно, то поне на богослужбен тракийски (*бески*) език. Нямаме никаква информация за писмена система, поради което може да предполагаме използването на латинската или гръцка писменост⁴⁵.

БЕЛЕЖКИ

¹ За поетичното преувеличение, което би трябвало да ни възпира от прекомерни заключения относно етническият състав на дн. Добруджа в древността виж Подосинов 1984 и Williams 1994, 1–8.

² Дрепаний Пакат (*Panegyrici Latini XII*, 28) в ЛИБИ I, 108; Клавдий Клавдиан, *Carmina–De consul. Manlii Theodori* 38, пактам 200; Павлин Нолански, *Carmina XVII*, пактам 257-9; Флавий Вегетий Ренат, *Epitoma rei militaris IV*, 24, пактам 291 (за куникулариите, които по обичая на бесите прокопавали проходи под крепостните стени като опитни рудари). Виж и закона на Валентиниан I от 370 г. за избягалите траки-рудари, които трябвало да бъдат връщани по родните им места (*CTh. X*, 19, 7).

³ Амиан Марцелин XVII, 4, 10-11; Павлин Нолански, *Carmina XVII*, ЛИБИ I, 258.

⁴ Страбон, VII, 5, 12.

⁵ Тодоров 2009, 96–107.

⁶ Кацаров 1924, 31–47; Бешевлиев 1965.

⁷ Дуйчев 1942, 229–70, спец. 229–30.

⁸ ЛИБИ I, 79.

- ⁹ ЛИБИ I, 224–56.
- ¹⁰ *De Magistratibus* I. 47 в ГИБИ II, 98–9.
- ¹¹ *За войните* VI. 26; ГИБИ II, 119–21.
- ¹² Йоан Малала, *Хронография* 393. 12-17 (ГИБИ II, 209): „...πλήθους Σκυθῶν καὶ Γοτθικῆς καὶ Βεσσικῆς χειρός”; 442. 8-17 (траки); Теофан, *Хронография* 145.17-20: „...Τούτω τῷ” ετεῖ στέλλεται παρὰ τοῦ βασιλέως Ἀναστασίου στρατία Γότθων τε καὶ Βέσσωιν καὶ ἑτέρων Θρακίων ἑθνῶν”.
- ¹³ *Мисопогон* 348b-d – Димитров 2000, 128–9.
- ¹⁴ Йорданес, *Римска история* 43.16-17 (ЛИБИ I, 331): “Leo Bessica ortus progeniae.”; Малала 369.2: “ὁ θεϊότατος Λέων ὁ μέγας ὁ Βέσσος”; Теофан (110.19) го нарича „тракиец по род”.
- ¹⁵ Малала 410. 1-2, 425. 1-9 (ГИБИ II, 212); *Пасхална хроника* 611. 12; Прокопий, *Тайна история* 38. 5-16; Дуйчев 1942, 243-5.
- ¹⁶ ГИБИ II, 260-71, 292 сл.; Бешевлиев 1951, 1-2, 217-34; Бешевлиев 1965, 54–66.
- ¹⁷ Бешевлиев 1965, 56, бел. 298.
- ¹⁸ Амиан Марцелин XXVI. 8. 1–3.
- ¹⁹ За участието на военачалниците Бесас и Бузес в кампаниите срещу Персия пише и Агатий в своята *История* 65. 7–9, 67. 12–14, 85. 13–16.
- ²⁰ Теофилакт Симоката II. 16 (ГИБИ II, 308-9).
- ²¹ Издателите на ГИБИ II смятат името Буркендий за латинско (119, бел. 4), а Бешевлиев (1965) – за тракийско (61, бел. 375).
- ²² F. Trombley (1993, 185-6) предполага, че и военачалникът на Юстиниан Велики с теофорно египетско име Сарапис, командир на военни съединения в Африка, също е от тракийски произход.
- ²³ Прокопий, *За войните* I. 8 (ГИБИ II, 105), V. 16 (ГИБИ II, 116–7).
- ²⁴ Прокопий, *За войните* VII. 11 (ГИБИ II, 122); VIII. 9 (ГИБИ II, 141–2).
- ²⁵ Прокопий, *За войните* I. 12; Малала 470. 13; Бешевлиев 1965, 59; Фол 1969, 120-1 (надпис на Руфус Сита).
- ²⁶ Йорданес, *Гетика (История на готите)* 75. 12–19 (ЛИБИ I, 337): „...Qui lingua Bessorum Hister vocatur.”.
- ²⁷ За участието на Мавър в обсадата на Херсон, преминаването му на страната на Филипик и участието му в убийството на Юстиниановия син Тиберий пише и патриарх Никифор, но без да споменава етническия произход на Мавър (*Кратка история* 46.22–48.7).
- ²⁸ Бешевлиев 1965, 66–97; Геров 1971, 27–31.
- ²⁹ Бешевлиев 1951, 230–2.
- ³⁰ Виж спец. Велков 1972, 375–80.
- ³¹ Йероним, п. 60 (ЛИБИ I, 217); Павлин Нолански, поема XVII (ЛИБИ I, 257-9) и поема XXVII.
- ³² Геннадий Марсилски от V век, *De viris illustribus* XXII; Касиодор, *De instit. divinarum litterarum*, xvi. Виж също Czaplá 1898, 56–61.
- ³³ Hümpel 1895; Burn 1905; Weyman 1905, 478–507; Turner 1906, 203–19. Виж също увода и превода на съчинения на Никита на английски език, дело на Walsh 1949, repr. 2008, 3-76.
- ³⁴ Kelly 2006, 174–5.

³⁵ Altaner 1967; Gray 1979. Според Касиодор (*De divinis lectionibus* 23) Дионисий Мали бил „скит по рождение”, а преводите му от гръцки на латински показват добро познаване и на двата езика.

³⁶ Бешевлиев 1965, 57–9.

³⁷ Към скептиците по отношение на съществуването на писмен тракийски език, богослужение и преводи от Св. Писание трябва да отнесем и В. Велков 1958, 731–9. За древнотракийския език виж Дечев 1952, Дуриданов 1976 и Вл. Георгиев 1977).

³⁸ Филосторгий, *Църковна история* 3, фрагменти 4–6.

³⁹ PG 114, 493B (*Житие на Теодосий Киновиарх*); Кирил от Скитополис, *Житие на Евтимий* 51. 9; Usener, 1890, repr. 1975, 45. Виж също френския превод на житието от Festugière 1963, 85–160, както и Chitty 1966, 109.

⁴⁰ *Anonymus Placentiae*: “...tres abbates, scientes linguas, hoc est, latinas et graecas, syriacas et aegyptiacas bessus...” – Geyer 1898, 184.

⁴¹ Binns 1994, 190–195; Griffith 1997, 11–31.

⁴² Mansi VIII в Бешевлиев 1965, 63, бел. 385 и 386.

⁴³ Йоан Мосх, *Pratum spirituale* (PG 87с, 3025: Σουβίβων, Σούβιβα τῶν Βέσσων).

⁴⁴ Patrlich 1995, 338, n. 35; Gagoshidze 2001, 363–84. Фестюжиер и Шахид обаче са на мнение, че тези монаси произхождат от тракийското племе беси, което и по това време съставлява отделна компактна част в имперската войска – Shahod 1989, 197; Festugière 1961, 124, n. 291.

⁴⁵ Все още има много въпросителни около употребата на различни писмени системи на Балканите през Късната античност, като готското писмо на Улфила или писмеността, създадена (евентуално) от мистериозната и противоречива личност Етикус Истер. За последния, прочие, има и мнения, че е всъщност псевдоним на автор, живял през ранното Средновековие в Западна Европа и несвързан с нашите земи.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Бешевлиев 1951: Бешевлиев, В. Участието на траките в обществения живот на провинция Тракия и на Източната римска империя. – ИИБИ. София.

Бешевлиев 1965: Бешевлиев, В. Проучвания върху личните имена у траките. София.

Велков 1958: Велков, В. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. – В: Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев по случай 80-годишнината му. София.

Велков 1972: Велков, В. Някои проблеми на етническото състояние на древнотракийските земи през V–VI век. – В: Първи конгрес на БИД, том I. София.

Георгиев 1977: Георгиев, Вл. Траките и техният език. София.

Геров 1971: Геров, Б. Въпросът за романизацията на тракийското население в българските земи. – В: Етногенезис и културно наследство на българския народ. София.

ГИБИ: Гръцки извори за българската история – II (София, 1958).

Дечев 1952: Дечев, Д. Характеристика на тракийския език. София.

Димитров 2000: Димитров, Д. Езичници и християни през IV век: модели на поведение. В. Търново.

Дуриданов 1976: Дуриданов, Ив. Езикът на траките. София.

Дуйчев 1942: Дуйчев, Ив. Балканският югоизток през първата половина на VI век. Начални славянски нападения. – Беломорски преглед, I. София.

ЛИБИ: Латински извори за българската история – I (София, 1958).

- Кацаров 1924:** Кацаров, Г. Тракийските беси. – ИИД, VI.
- Подосинов 1984:** Подосинов, А. В. Овидий и Причерноморье. Опыт истокведческого анализа поэтического текста. – В: Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1983. Москва.
- Тодоров 2009:** Тодоров, Ив. *Bulgantica Antiqua 2: Стефан Захариев (1810–1871) и зараждането на изследователския интерес към историята на Древна Тракия в България.* – В: „България, земя на блажени”. In memoriam Professoris Iordani Andreevi. В. Търново.
- Фол 1969:** Фол, Ал. Тракийско военно изкуство. София.
- Altaner 1967:** Altaner, B. *Kleine patristische Schriften.* Berlin.
- Binns 1994:** Binns, J. *Ascetics and Ambassadors of Christ: The Monasteries of Palestine,* 314–631. Oxford.
- Burn 1905:** Burn, A. E. *Niceta of Remesiana, His Life and Works.* Cambridge.
- Chitty 1966:** Chitty, D. *The Desert a City.* Oxford.
- Czapla 1898:** Czapla, B. *Gennadius als Literarhistoriker.* Münster.
- Festugière 1961:** Festugière, A. J. *Les Moines d’Orient, III.2.* Paris.
- Festugière 1963:** Festugière, A. J. *Les Moines d’Orient, III.3.* Paris.
- Gagoshidze 2001:** Gagoshidze, G. *Georgian Churches dedicated to St. Sabas the Purified.* – In: *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present* (ed. J. Patrich). Peeters Publishers: *Orientalia Lovanensia Analecta* 98.
- Geyer 1898:** Geyer, P. *Itinera Hierosolymitana.* Wien: C.S.E.L.39.
- Gray 1979:** Gray, P.T.R. *The Defense of Chalcedon in the East (451–553).* Leiden: Brill.
- Griffith 1997:** Griffith, S. H. *From Aramaic to Arabic: The Languages of the Monasteries of Palestine in the Byzantine and Early Islamic Periods.* – *Dumbarton Oaks Papers*, 51.
- Hümpel 1895:** Hümpel, E. *Nicetas Bischof von Remesiana.* Erlangen.
- Kelly 2006:** Kelly, J. N. D. *Early Christian Creeds.* London/New York (3d ed.).
- Patrich 1995:** Patrich, J. *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism (A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries).* Dumbarton Oaks.
- Shahîd 1989:** Shahîd, I. *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century.* Dumbarton Oaks.
- Trombley 1993:** Trombley, F. *Hellenic Religion and Christianization c. 370–529, vol. I.* Leiden: Brill.
- Turner 1906:** Turner, C. H. *Niceta and Ambrosiaster.* – *Journal of Theological Studies*, VII.
- Usener 1890, repr. 1975:** Usener, H. *Der heilige Theodosius.* Leipzig: Teubner, Hildesheim (repr.).
- Walsh 1949, 2008 (repr.):** Walsh, G. G. *The Fathers of the Church.* The Catholic University Of America Press.
- Weyman 1905:** Weyman, C. *Die Editio princeps des Niceta von Remesiana.* – *Archiv für lateinische Lexikographie*, XIV.
- Williams 1994:** Williams, G. D. *Banished Voices. Readings in Ovid’s exile poetry.* Cambridge.